

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Педагогічний факультет
Кафедра спеціальної освіти

**КОРЕКЦІЙНА РОБОТА З ПОДОЛАННЯ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ
ПОВЕДІНКИ В УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ З
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконала: здобувачка другого
(магістерського) рівня вищої
освіти
292-М групи
Спеціальності 016 Спеціальна
освіта Спеціалізації 016.02
Олігофренопедагогіка
Освітньо-професійної (наукової)
Програми Спеціальна освіта
Москаленко Оксана Леонідівна
Керівник: ст. викл. Дрозд Л.В.
Рецензент: доцентка, к.б.н.,
Васильєва Н.О.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичні аспекти дослідження агресивної поведінки в учнів молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями.....	8
1.1. Характеристика агресії, її типів та видів	8
1.2. Причини прояву агресії у дітей з інтелектуальними порушеннями молодшого шкільного віку.....	10
РОЗДІЛ 2. Діагностичне дослідження та напрямки корекції проявів агресивної поведінки в учнів перших класів із інтелектуальними порушеннями.....	17
2.1. Методики та організація дослідження агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку.....	17
2.2. Аналітичний аспект дослідження рівнів та форм агресивності учнів перших класів із інтелектуальними порушеннями...22	
2.3. Результати дослідження проявів агресії молодших школярів із порушенням інтелекту за результатами проєктивних методик дослідження	
РОЗДІЛ 3. Рекомендації щодо корекційної роботи по зниженню агресивності та її проявів у молодших школярів з порушенням інтелекту.....	29

3.1. Напрямки корекційної роботи з подолання проявів агресивної поведінки в учнів 1 класів з інтелектуальними порушеннями.....	29
3.2. Шляхи корекції проявів агресії в учнів з інтелектуальними порушеннями молодшого шкільного віку	27
ВИСНОВКИ.....	31
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	33

ВСТУП

Актуальність дослідження. Своєчасна діагностика та подолання проявів агресивної поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями є однією з важливих завдань корекційно-спрямованого навчання та виховання. Тільки на основі детального вивчення проявів та причин агресії можливе вирішення цього завдання. Потребують вдосконалення розробки та реалізація індивідуалізованих програм діагностики та корекції агресивності в учнів з інтелектуальними порушеннями.

На сьогодні однією з актуальних проблем дослідження спеціальної психології залишається зростання кількості дітей з проявами агресивної поведінки в структурі дефекту при інтелектуальних порушеннях.

Специфічні проблеми проявів агресії виникають у формуванні нормативної поведінки дітей вже в ранньому віці, піддаючи випробуванню терпіння батьків та створюючи напруження в стосунках з однолітками. Діти кричать, б'ються, ламають іграшки, вередують, кусаються, навіть часто наявна аутоагресія, яка направлена проти себе. При цьому причинами таких проявів може слугувати велика кількість факторів, таких як: неправильне формування або ураження головного мозку, часті захворювання, перешкоджання в реалізації базових потреб дитини (депривація), індивідуальні особливості дитини, стреси та негативні приклади в соціальному оточенні, неправильне виховання та багато ін.

Дослідження агресивної поведінки, як і дослідження емоційно-вольової сфери, розпочалося лише з ХХ століття. Вивченням понять «агресивної поведінки» та «агресії» займалися багато провідних вчених. Вони стверджували, що агресивна дитина поєднує та інтегрує у собі внутрішні та зовнішні впливи. Серед них можна виділити: Л. С.

Виготський, С. Я. Рубінштейн, О.А. Ляшенко, Л. І., О.Б. Бовтя [2], О.О. Мізерна [9], О.Я. Фотуйма [12], та ін.[1, 6, 28, 38].

Відома дефектолог С. Я. Рубінштейн, вивчаючи психологію школярів з інтелектуальними порушеннями, писала: «Не хвороба є причиною антисоціальних, аморальних дій дітей із розумовою відсталістю, а те середовище, в якому живе і розвивається дитина» [35, с. 203].

Психолог зазначає, що «у дітей з інтелектуальними порушеннями відсутня фатальна схильність до злочинів. При адекватних їх психічному розвитку методах навчання і виховання вони в змозі засвоювати певні соціальні програми, отримувати нескладні професії, сумлінно працювати і бути в міру своїх можливостей корисними членами суспільства» [28, с. 56].

Хоча і існує значна кількість досліджень, що присвячені дитячій агресії, але існують ключові питання, пов'язані з її причинами – вони залишаються відкритими. Існує нагальна потреба у подальшому вивченні проблеми психолого-педагогічної корекції порушень поведінки школярів з інтелектуальними порушеннями, що обумовлює *актуальність* обраної теми.

Зв'язок роботи з планами, науковими програмами, темами: саме дослідження для написання і оформлення кваліфікаційної роботи виконані відповідно до напряму науково-дослідної роботи кафедри спеціальної освіти педагогічного факультету Херсонського державного університету «Зміст і технології навчання в системі спеціальної освіти та інклюзивному освітньому середовищі» №0119U101727 від 22.11.2019 р.

Мета роботи: визначити напрями корекції проявів агресивної поведінки в учнів молодших класів з інтелектуальними порушеннями.

Об'єкт дослідження: формування поведінкових реакцій учнів із інтелектуальними порушеннями.

Предмет дослідження: методика корекції подолання агресивної поведінки в учнів молодших класів учнів з інтелектуальними порушеннями.

Завдання:

1. Проаналізувати за літературними джерелами теоретичні відомості щодо агресивної поведінки та можливих причин її виникнення.

2. Виділити характерологічні особливості проявів агресії у дітей молодшого шкільного віку із інтелектуальними порушеннями.

3. Дослідити рівень та прояви агресивної поведінки учнів перших класів з порушенням інтелекту.

4. Визначити напрямки корекційної роботи щодо подолання проявів агресії в учнів молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями.

Методи дослідження: вивчення та детальний аналіз літературних джерел, аналіз та узагальнення теоретичних положень, експериментально-психологічні методики, кількісний та якісний аналіз експериментальних даних, якісний аналіз проєктивних методів дослідження.

Наукова новизна отриманих результатів. Проведено детальний аналіз існуючих на сьогоднішній день психологічних джерел з проблеми та можливих причин і факторів дитячої агресії. Показати основні фактори, які впливають на прояв агресивної поведінки. Це дозволить дорослим адекватно реагувати на подібну поведінку дитини. Проаналізовано наслідки дитячої агресивності, що дозволяє дорослим сприймати причини і мотиви такої поведінки і, отже, надати таким дітям своєчасну допомогу.

Практичне значення одержаних результатів. Представлені матеріали кваліфікаційної роботи можуть бути використані в навчально-виховному процесі спеціальних та загальноосвітніх шкіл при проведенні

діагностики, корекції та подолання проявів агресивної поведінки учнів молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження, що представлені в кваліфікаційній роботі ввійшли до збірки наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції «Інтеграція науки і практики в умовах модернізації спеціальної освіти України» (Івано-Франківськ, 23-24 березня, 2023 рік). Тези доповіді представлені на тему: «Прояви агресивної поведінки дітей з інтелектуальними порушеннями».

Структура роботи: кваліфікаційна робота другого (магістерського) рівня вищої освіти викладена на 42 сторінках друкованого тексту і складається зі вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

1.1. Характеристика агресії, її типів та видів

Термін «агресія» має велику різноманітність дій – це одна з головних проблем у визначенні поняття. В звичайному житті, характеризуючи когось як агресивного, можна сказати, що така людина зазвичай ображає інших. Також прояв агресії вказує на нетовариськість, з іншого боку, будучи досить сильним, намагається робити все по-своєму. З іншого боку, що агресивна людина твердо відстоює свої переконання, чи без страху кидається у прірву нерозв'язних проблем. Отже, при вивченні агресивної поведінки людини стикаємося з серйозним і суперечливим завданням: яким чином як знайти доцільне визначення основної характеристики. В сучасному визначенні агресія - будь-яка дія або ряд подій, безпосередньою метою яких є заподіяння фізичної шкоди [18, с. 23]. Агресія майже завжди класифікується як антигромадська поведінка і розглядається як проблема, викликана біологічною неповноцінністю. Проявляється часто невдалими пошуками свого місця в суспільстві або фрустрацією через несприятливі навколишні обставини. Ряд випадків показує, що агресія призводить і до позитивних наслідків [12, с.13-14].

А. Басс дає власне визначення поняттю: «агресія - це реакція, яка розвивається через негативні почуття та вчинки людей. Він вважає, що потрібно враховувати відмінності між окремими видами агресії. Для

класифікації агресивної поведінки він пропонує три дихотомії: фізична-вербальна агресія, активна-пасивна, спрямована-неспрямована» [37].

Проявами агресії можуть бути такі: способом задоволення потреби в самореалізації, засобом досягнення певної мети, заміщення заблокованої потреби, способом психологічної розрядки, самоціллю. Поняття агресивної людини неоднорідне. Воно варіює від слабкого до крайнього ступеня, різниться за своєю модальністю та призначенням [2].

У сучасній науковій літературі розрізняють такі види агресії:

1. За спрямованість на об'єкт:

- аутоагресія визначається в нанесенні собі тілесних ушкоджень аж до самогубства, самозвинувачення, самознищення;
- гетероагресія (ворожа агресія) - спрямована на інших людей з метою заподіяння шкоди їм: образи, ненормативна лексика, вбивство, зґвалтування.

2. За появою:

- реактивна агресія супроводжується емоційними станами гніву, ворожості, ненависті та виникає як реакція людини на фрустрацію;
- спонтанна агресія - виникає без видимої на те причини, під впливом внутрішніх імпульсів (агресія при психічних захворюваннях або викликана накопиченням негативних емоцій).

3. За цілеспрямованістю:

- інструментальна агресія - це засіб досягнення будь-якої мети/ також є засобом досягнення результату;
- цільова (мотиваційна) - виступає як дія, мета якої наперед спланована. Наприклад, нанесення шкоди або збитку об'єкту.

4. За відвертістю проявів:

- пряма агресія – тобто, безпосередньо спрямована на кого-небудь (певний об'єкт) ;

- непряма агресія - дії, які спрямовані на іншу особу (злісні плітки, жарти). Це дії, які характеризуються ненаправленістю і невпорядкованістю (Наприклад, періодичні вибухи люті, гучний крик, тупання ногами, биття кулаками по столу і т.д.).

5. За формою прояву:

- фізична агресія – це застосування сили проти іншої особи або об'єкта;

- вербальна агресія проявляється у вираженні негативних відчуттів через зміст вербальних реакцій (загроза, прокляття, лайка) та через форму (сварка, крик, вереск);

- експресивна - виражається невербальними засобами (жестами, мімікою, інтонацією голосу). В таких випадках людина робить загрожуючи гримасу, махає кулаком або загрожує пальцем у бік супротивника, користується ненормативною лексикою [12, с. 86-73].

1.2. Причини прояву агресії у дітей з інтелектуальними порушеннями молодшого шкільного віку

Умовно причини агресії можна розділити на біологічні та соціальні.

Серед біологічних причин, які можуть провокувати агресивні прояви можна назвати такі, як спадкові порушення, родові травми, порушення гормонального фону, органічні ураження головного мозку, психічні захворювання і т.д.

Порушення пренатального розвитку, а також родові травми нерідко викликають підвищену чутливість. Крім того проявляється емоційною неврівноваженістю і психічною виснаженістю дитини. Це є підґрунтям до частих конфліктів дитини з оточуючими. Наприклад,

спадкові порушення та наявність зайвої У-хромосоми у хлопчиків, також підвищують схильність до агресії. Серед інших спадкових детермінант називають вплив гормонів, а саме підвищений рівень тестостерону [10, с. 200]. Травми і органічні захворювання мозку - епілепсія, черепно-мозкова травма, пухлина мозку. У більшості дітей формується розлад особистості за органічним типом. А отже, серед його симптомів - емоційні порушення у вигляді дратівливості, спалахів гніву і агресії.

Аномалії розвитку, а також вроджені фізичні дефекти є факторами, вони утруднюють його повноцінну взаємодію дитини з іншими людьми. Внаслідок цього може підвищуватися схильність до агресивних реакцій. З початком перебігу в дитячому та підлітковому віці психічні захворювання також підвищують ймовірність агресивної поведінки (дитячий аутизм, шизофренія та ін.) [12]. У виникненні агресивної поведінки важливу роль відіграють проблеми, які з'являються у дітей внаслідок навчання. Одна з причин дитячих суїцидів-дидактогенія, тобто невротичні розлади в процесі навчання.

До соціальних причин відносять такі, як неправильна модель сімейного виховання, вплив телебачення, соціальне оточення дитини, школа [9, с. 469].

До недоліків сімейного виховання відносять гіперопіку та гіпоопіку. Недостатній контроль і нагляд за дітьми часто призводить до розвитку стійких агресивних форм поведінки. Явище гіперопіки часто супроводжується неузгодженістю вимог, що висуваються до дитини вимог з боку батьків, і це ще один додатковий фактор розвитку дитячої агресивності. По відношенню до дитини або по відношенню до одного з членів сім'ї фізичне, психологічне чи сексуальне насильство, коли свідком стала дитина. Негативний вплив сибсів – наприклад, відкидання, суперництво, ревності і жорстокість з їхнього боку. Материнська депривація також може бути розглянута як фактор виникнення

агресивної поведінки. Може стати причиною агресивності дитини наявність специфічних сімейних традицій. Як єдино вірних, мова йде про перекручених моделях виховання, специфічній поведінці батьків, і культивуванні цих якостей (моделей виховання). Неповні сім'ї також є причиною агресивних проявів. За даними Геттінген малолітні вбивці найчастіше з неповних сімей [8, с. 41].

РОЗДІЛ 2

ДІАГНОСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА НАПРЯМКИ КОРЕКЦІЇ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В УЧНІВ ПЕРШИХ КЛАСІВ ІЗ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

2.1. Методики та організація дослідження агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку

Дослідження особливостей проявів агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку з порушенням інтелекту проводилося в 2022-2023 навчальному році на базі КЗ «Знам'янська спеціальна школа КОР» в дослідженні взяли участь 6 учнів 1 класу, віком 7-8 років.

Контрольну групу склали 6 учнів 1 класу - 2 дівчинки та 4 хлопчика. Дослідження проводилося на базі Знам'янського загальноосвітнього навчального-виховного комплексу № 1.

З метою діагностики проявів агресивної поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями використовувались наступні методики:

1. Методика «Неіснуюча тварина» (за М. З. Дукаревич) [27].
2. Опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки («Тест емоцій» в модифікації Г. В. Резапкіной) [34].
3. Проективна методика «Моя сім'я» [22].
4. Метод спостереження.

Дослідження проводилось в декілька етапів, що дало змогу не перевантажувати нервову систему учнів та отримати більш якісні та достовірні результати. Метод спостереження використовувався не тільки під час психодіагностики, а й у інших сферах: навчальній діяльності, ігровій, спілкування у колективі.

Проективна методика «Неіснуюча тварина» за М. З. Дукаревич. Дана методика дослідження є найбільш відомою серед усіх проективних методів дослідження. Вона рекомендована для дітей з 5-6 років. Методика «Неіснуюча тварина» дозволяє виявити деякі особистісні особливості дитини, можливі труднощі у спілкуванні та агресивні прояви. Процедура обстеження не є стандартною, оскільки можливим є використання паперу різного розміру, різних олівців (як кольорових, так і чорних), час виконання також може бути варіабельним.

Дослідження проводилось в груповій формі. Перед виконанням досліджуваному давалось завдання намалювати на аркуші паперу за допомогою кольорових та простого олівця неіснуючу тварину, таку, якої ніде і ніколи не існувало раніше, ні у казках, ні у мультфільмах. Також додатково пропонують скласти про неї оповідь, в якій мають бути висвітлені такі питання: чим харчується, якого розміру, де живе, з ким товаришує та ворогує, чим займається, чи боїться вона чогось або когось, чи є у неї якісь бажання. Час виконання 20-25 хв. Наявність відповідей на питання не є обов'язковою умовою.

Проективна методика «Неіснуюча тварина» має багато параметрів, але оскільки нас цікавить лише агресивність, то ми робимо акцент на цьому параметрі. Ступінь агресивності виражається кількістю, розташуванням та характером кутів у малюнку. Не менше значення відіграють прямі символи агресії - зуби, роги та кігті.

Опитувальник рівня агресивності «Басса-Дарки» («Тест руки» Г. В. Резапкіной). Методика була розроблена разом А. Бассом з А. Даркою. Призначена для виявлення рівня агресивності та вивчення вираженості видів агресії. Може проводитися як в індивідуальній, так і в груповій формі. У модифікації Г. В. Резапкіной опитувальник складається з 35 тверджень, на які досліджуваний має дати відповіді «так» чи «ні». Відповіді оцінюються за 7 шкалами.

Відомо, що кожна особистість повинна мати певний ступінь

ворожості-агресивності. Норма такої оцінки по кожному з видів реакцій відповідає 3 балам.

Дослідження проводилось в індивідуальному порядку. Кожному з дітей питання зачитувались вголос, за необхідності наводилася ситуація-приклад. Відповіді фіксувалися на бланку.

Проективна методика «Моя сім'я». Перед початком роботи перед досліджуваним ставиться завдання: «Намалюй свою сім'ю». Вцілому не рекомендується пояснювати, що означає слово «сім'я». А якщо виникають питання: «Що намалювати?», необхідно лише ще раз повторити інструкцію. Дослідження проводилось в груповій формі, час виконання – 20-30 хвилин [32, с. 340].

Вербальним шляхом необхідно після виконання завдання прагнути одержати максимум додаткової інформації. Зазвичай ставляться запитання: «Скажи, хто тут намальований? Де вони знаходяться? Що вони роблять? Хто це придумав? Їм весело чи нудно? Чому? Хто з намальованих людей найщасливіший? Чому? Хто з них нещасний?».

2.2. Аналітичний аспект дослідження рівнів та форм агресивності учнів перших класів із інтелектуальними порушеннями

Під час проведення спостереження за поведінкою учнів, фіксування емоційних реакцій на успіх та помилки, а також підведення підсумків за проведеними методиками склалася можливість дослідити види та особливості агресивних проявів у різних видах діяльності.

Результати дослідження рівня агресивних проявів учнів експериментальної групи 1-го класу, проведеного у 2022-2023 навчальних роках за опитувальником рівня агресивності Басса-Дарки (модифікація Г. В. Резапкіной «Тест руки»). Це дало нам змогу виявити,

що у кожного з дітей наявний хоча б один з проявів агресії, який перевищує норму.

Отримані результати дали нам змогу говорити про те, що кількість дітей з нормою розвитку, у яких спостерігаються прояви агресивності, є набагато нижчою, ніж дітей з інтелектуальними порушеннями. Ми вважаємо, що це може бути обумовлено поєднанням наявності прояву інтелектуального порушення, а також неправильним вихованням.

Згідно проведеного дослідження, можна говорити про те, що найбільш вираженою формою агресивності є словесна агресія, яка проявилась в 66,6 % учнів з порушеннями інтелектуального розвитку, для порівняння у їх однолітків з нормою розвитку у 33,3 %. У наш час вербальні прояви агресивності зустрічаються найчастіше, оскільки він замінює фізичну агресію, яку діти виявляти не спроможні, через страх піддатися відповідному агресивному акту. Також причиною такої великої кількості вербально агресивних дітей може бути засвоєння ними неправильної моделі стосунків в родині, тобто діти переносять досвід спілкування батьків на стосунки з іншими людьми.

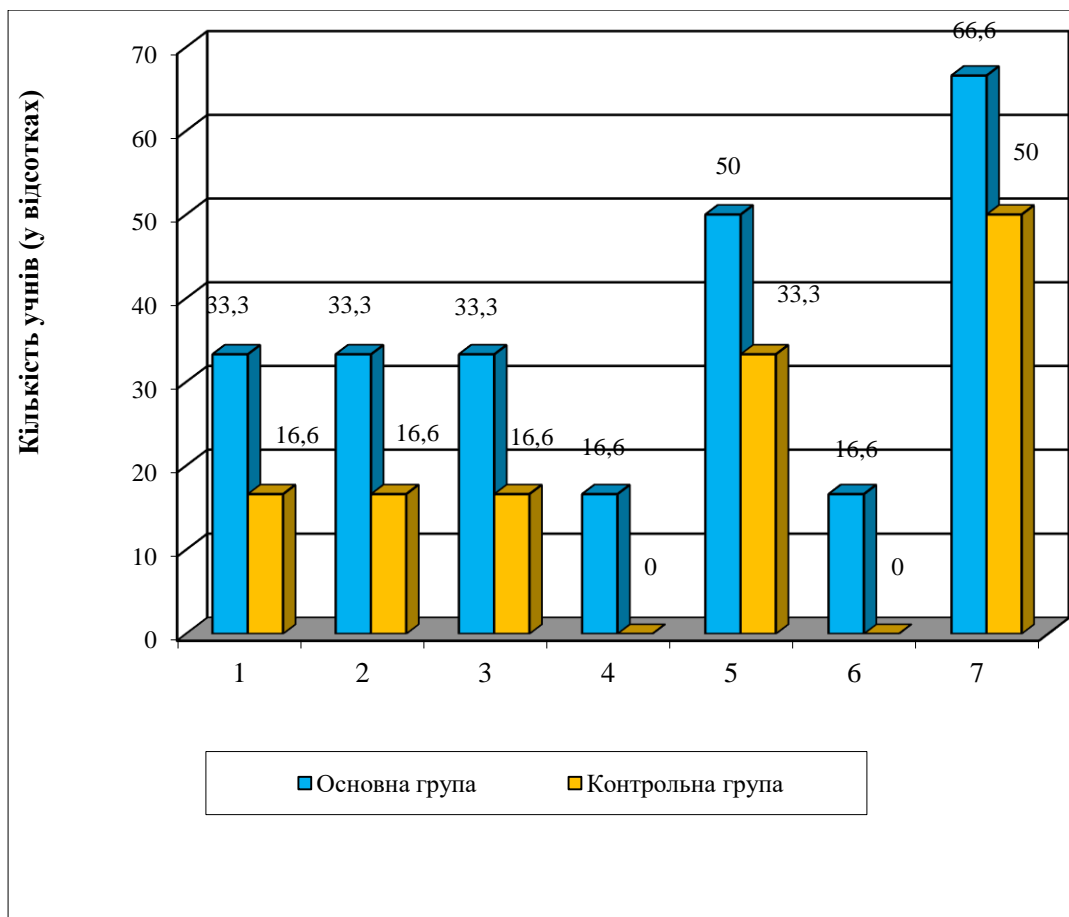

Рис 2.1. Порівняльний аналіз результатів проявів та видів агресивної поведінки учнів контрольної та основної групи 1 класів:

Примітка: 1 - фізична агресія, 2 - непрямая агресія, 3 - роздратування, 4 - негативізм, 5 - образливість, 6 - підозрілість, 7 - словесна агресія.

Також однією з найбільш розповсюджених проявів є образливість - проявилась у 50 % дітей основної групи та у 33,3 % у дітей контрольної групи. Високі показники образливості пов'язані з надмірною критичністю до себе, а також з неадекватним сприйняттям критики дітьми.

Також досить високими є показники фізичної агресії (33,3 % - основна група, 16,6 % - контрольна), яку вони проявляють у вигляді кусання, щипання, штовхання.

Не менш поширеною є і непряма агресія, яку виявили 33,3 % дітей основної групи та 16,6 % контрольної. В групі досліджуваних були наявні діти з лідерськими нахилами, які налаштовували інших дітей проти тих членів колективу, які їм не подобалися або були слабшими у фізичному плані.

Роздратування виявилось у 33,3 % дітей з інтелектуальними порушеннями (основна група) та 16,6 % з нормою інтелекту (контрольна група). У багатьох дітей наявне роздратування через несуттєві зовнішні подразники. Неформальні лідери часто виявляли драгівливість у випадку непокори інших дітей.

Прояви підозрливості були виявлені у 16,6 % дітей основної групи, в контрольній групі дітей з даними проявами не виявлено. Незначна кількість дітей з проявами підозрливості говорить про низький рівень ворожості у дітей.

Негативізм був виявлений у 16,6 % дітей основної групи. Він проявлявся у вигляді немотивованої відмови виконувати завдання, та пояснення це заборонаю матері. У контрольній групі людей з проявами негативізму не виявлено.

2.3. Результати дослідження проявів агресії молодших школярів із порушенням інтелекту за результатами проєктивних методик дослідження

Методика «Неіснуюча тварина» дала нам змогу описати багато особистісних характеристик, але більш детально ми зупинимось на агресивності.

Характерні прояви наявної агресивної поведінки спостерігалися на всіх малюнках учнів основної групи. Детальний аналіз результатів дає можливість здійснити більш ретельну характеристику учнів:

Денис, до виконання поставленого завдання хлопчик приступив охоче, але увесь час відволікався, задаючи недоречні запитання вчителю. Постійно вимагав від нього мовленнєвої підтримки, безпричинно вихваляв себе. Виконував малюнок тільки тоді, коли вчитель знаходився поруч за проханням дитини.

Інтерпретація малюнка дала нам змогу зробити висновки, викладені нижче. Голова у положення анфас свідчить про егоцентризм, перебільшену зацикленість та уваги на власних проблемах та переживанні. Відсутність очей може свідчити про астенізацію та аутизацію. Повна відсутність промальовування органів чуття говорить про інтровертованість, зосередженні на собі, шизоїдні тенденції. Прояви підозрливості виявляються у подвоєнні контуру. Фігура кола є свідченням замкнутості, закритості свого внутрішнього світу. Акцентування на органах виділення вказує на нехтування нормами поведінки, схильність до хуліганських дій. Розташування більшої частини зображення у нижній половині аркуша свідчить про низьку самооцінку, пригніченості та нерішучості.

При інтерпретації відповідей дитини про вид зайнятості неіснуючої тварини, яка постійно спить та лікується, можна зробити висновок про переважання астенічного стану у дитини. Також відсутність у «Лета» товаришів та велика кількість ворогів свідчить про самотність, невміння налагоджувати контакт. Неіснуюча тварина неприємна і самому досліджуваному: «Він поганий, злий, у нього завжди поганий настрій. Лето зі всіма свариться та б'ється».

Основними причинами даних проявів може бути наявність інтелектуальних порушень, часті енурези, неприйняття однолітками дитини у свою компанію.

Кирило, одним з улюблених занять дитини є малювання, тому до виконання завдання хлопець приступив з інтересом. Процес малювання

супроводжувався мовленням та явно вираженим було прагнення швидше за усіх виконати завдання.

На малюнку явно багато гострих кутів, це свідчить про наявність проявів агресивності. Також у тіло тварини вмонтоване лазерне око замість звичайного, якими «злий Поло вбиває свиней» та вмонтування ніг тварини у танк може свідчити про наявність шизоїдних проявів. Великі очі, без промальовування райдужки у додаткових персонажів, так званих «свиней», свідчить про велику кількість страхів у дитини. Опис захисту свиней від Поло, «зробили захист», вказує на тривожність, страх агресії з боку інших.

Це все може бути обумовлене прояви інтелектуального порушення та неправильним режимом дня дитини, оскільки більшу частину свого вільного часу хлопчик грає в комп'ютерні ігри та дивиться телевізор. Поведінку героїв телебачення та ігор він переносить у ситуації спілкування з однолітками. Всі ігри, в які грається Кирило з однолітками, повторює зміст побачених фільмів та комп'ютерних ігор. Все це свідчить про залежність дитини - ігроманію. Внаслідок цього у Кирила спостерігається порушення міжособистісної взаємодії, йому легше провести свій вільний час з комп'ютером, аніж при спілкуванні з товаришами. Велика мовленнєва активність хлопчика часто включає вербальну агресію, яка носить в більшості захисний характер.

Зображення неіснуючої тварини у нижній частині аркуша паперу говорить про низьку самооцінку дитини, що також є причиною агресивних проявів.

Христина, до виконання завдання дівчинка приступила швидко, часто навіть не дослуховуючи вимог та інструкції педагога. Завжди прагне до першості, не замислюючись над якістю виконання поставленого завдання.

Рот зображений у вигляді гострих кутів дає нам можливість говорити про словесну агресію, фізична агресія проявляється у

зображувані розставлених рук з довгими кігтями. Поєднання цих двох характеристик свідчать про те, що агресія носить спонтанний наступальний характер. За описом дитиною малюнка: «машина вибухнула, тварина впала та вдарилася об камінь рукою, рука опухла і тут прийшов привід. Привід подарував тварині подарунок, привід злий, дуже злий», можна зробити припущення, що якщо навколо персонажа все руйнується, то скоріш за все для дитини характерні прояви антисоціальної поведінки.

Яна, при спостереженні за діяльністю та за результатами бесіди з дівчиною було виявлено, що вона не страждає від свого дефекту, не бачить своєї неповноцінності та відмінності від інших дітей, намагається завжди бути в центрі уваги та подій, що проявляється у частому відволіканні та сторонні розмови інших. Яна не боїться труднощів, прагне до активності, не зациклюється на своїх вадах фізичного розвитку, не нехтує використанням уражених кінцівок для своєї діяльності.

Зосередження зображення у верхній частині аркуша паперу може свідчити про завищену самооцінку, недостатнє визнання оточуючими та незадоволеністю своїм місцем в світі. Гострі вуха у даному випадку позначаються як захист від оточуючих, що переходить у агресивність.

Єгор, інтересу до виконання завдання взагалі не проявляв. Діяльність учня не мала мовленнєвого супроводу. Відповіді на запитання вчителя, стосовно власної діяльності мають дзеркальний характер або не несуть ніякого змісту. Зображувальні дії характеризуються стереотипністю, що проявляється у майже ідентичних малюнках на різні теми з плином часу.

На малюнку відсутні промальовані органи чуття, що дає змогу нам робити висновок про те, що можливо дитина зосереджена на самому собі, егоцентрична. Відсутність ніг свідчить про низьку побутову орієнтацію, пасивність або труднощі у соціальних відносинах. Велика

кількість гострих кутів, штрихувань дає нам змогу говорити про агресивний захист, великий страх та тривогу. Штрихування наявні як вгорі, так і внизу. Штрихування вгорі може свідчити про те, що дитина захищається від дорослих людей (вчителів, батьків або ж інших знайомих); штрихування внизу - від насмішок, невизнання однолітків, страху осуду. Неприйняття досліджуваного соціальним оточенням може у подальшому привести, у даному випадку, до неспроможності правильно виразити свої емоції, а згодом до замкнутості, агресивності, яку він почав виявляти вже зараз у вигляді кусання, щипання.

Микита, спостерігається не яскраво виражена агресія, яка проявляється у випадку, коли інші учні виконують завдання краще ніж він. Хлопчик прагне до лідерства, будь-яка непокора викликає у нього незадоволення та образу, іноді словесна агресія направлена у бік однокласників.

На зображення основною характеристикою агресивних проявів є промальовування ікол, які свідчать про вербальну агресію. Перекреслення неіснуючої тварини свідчить про схильність до неадекватної реакції на несприятливі обставини, яка може доходити аж до депресії. Ставлення дитини до вигаданої тварини не є негативним: «добра тварина, але в неї мало друзів, тому що вона з ними свариться іноді», що свідчить про переважання у досліджуваного проявів вербальної агресії.

Згідно проведеного дослідження можна зробити висновок стосовно проявів деяких особистісних характеристик та агресії у учнів основної групи у (табл. 2).

Таблиця 2.1

**Прояви деяких особистісних характеристик та агресії у учнів
основної групи за методикою «Неіснуюча тварина»**

№ п/ п	Показники агресивності та особистісних проявів	Значення показника	Ім'я та прізвище школярів із розумовою відсталістю						
			Денис	Кирило	Яна	Єгор	Христина	Микита	
1	Рот з зубами	Вербальна агресія							+
2	Щетина, кігті,	Фізична агресія						+	
3	Контур фігури, виконаний в гострих кутах	Захисна агресія		+					
4	Наявність штрихувань вгорі контур фігури	Захист від оточуючих старшого віку				+			
5	Наявність штрихувань внизу контуру фігури	Захист від однолітків				+			
6	Фігура кола	Замкнутість	+						
7	Очі з промальовування м райдужки	Наявність страхів, побоювань		+	+				

Продовження табл. 2.1

8	Розташування зображення у верхній частині листа	Завищена самооцінка			+			
9	Розташування зображення у нижній частині листа	Знижена самооцінка	+	+				+
10	Голова у положенні анфас	Егоцентризм	+		+			+
11	Подвоєний контур	Підозрілість	+					

Отже, ми можемо зробити висновок про те, що для більшості досліджуваних характерною є низька самооцінка, егоцентризм, вербальна агресія, наявність страхів та побоювань, підозрілість та замкнутість. Ми вважаємо, що дані прояви у подальшому заважатимуть міжособистісній взаємодії з однолітками та дорослими, перешкоджатимуть соціалізації дитини та процесу навчання.

Проективна методика «Моя сім'я» використовувалась як додаткова методика, метою використання її було дослідження внутрішньо сімейних відносин.

Микита, зображення у всіх членів родини посмішок та однакових виразів обличчя у даному випадку є так званим штампом. Малювання великих довгих пальців може свідчити про грубість, черствість та агресію. Відсутність батька на зображенні та пояснення це тим, що «він вдома» свідчить про наявність конфлікту між дитиною та дорослим. Рівність за величиною з батьками говорить про егоцентричність, змаганням суперництво за материнську любов з вітчимою.

Денис, на даному малюнку також очевидними є прояви егоцентричності, оскільки дитина малює себе значно більшою у розмірі, ніж матір. Використання в основному червоного кольору свідчить про прояви агресивності. Промальовування матері великого округлого рота може свідчити про вербальну агресію, яка направлена на хлопчика. Відсутність промальовування рис обличчя сестри вказує на вороже ставлення до неї. Також на малюнку не вистачає однієї з старших сестер, що може вказувати на конфліктні відносини з нею та її емоційну непривабливість для дитини.

Яна, перш за все на що ми маємо звернути увагу на зображенні відсутня дитина. Це свідчить про те, що досліджувана не включає себе до складу сім'ї, тобто відсутня спільність з членами родини. Промальовування очей у батьків без зіниць свідчить про наявність страхів та побоювань, символом тривоги у дівчинки. Рот у батька широко відкритий, має круглу форму, що свідчить про наявність вербальної агресії, яку, скоріш за все він проявляє до дитини.

Христина, на перший погляд можна сказати, що загальна атмосфера на зображенні є позитивною, оскільки майже всі члени родини взаємодіють між собою - грають у м'яча, але очевидними є і деякі прояви порушень взаємостосунків у родині. Промальовування рота у старшого брата є свідченням вербальної агресії стосовно інших членів родини. Віддаленість матері та молодшої сестри від інших людей говорить про дистанцію, яку дитина помічає вдома та виділяє її. Зображення себе одного зросту з батьками свідчить про егоцентризм в дитини, зменшення у зрості старшої сестри вказує на мінімальність впливу її у родині. Підняті вгору руки з розставленими пальцями є одними з показників агресивності. Повне штрихування обличчя матері може говорити про конфліктні відносини з нею, вороже ставлення до неї.

Кирило, наявність на малюнку великої кількості гострих кутів свідчить про прояви агресивності дитини, яка носить захисний характер. Віддаленість матері від дитини говорить про дистанцію між ними, про постійну її зайнятість та обмежену кількість часу, яку вона проводить з ним. Промальовування великої кількості людей, які не пов'язані з сім'єю хлопчика говорить про травматичні переживання щодо відсутності батька, велику тривогу та відчуття небезпеки. Також поява хрещеної на малюнку вказує на те, що можливо Кирило шукає того дорослого, який би міг задовольнити його потребу в близькому емоційному контакті. Непропорційно маленькі фігури відносно всього розміру листа є також свідченням відчуття тривоги, страху за своїх рідних.

Єгор, відсутність матері на малюнку говорить про конфліктні стосунки з нею на момент проведення дослідження. Малюнок себе носить стереотипний характер, оскільки дане зображення було замальована на інші теми не один раз. Сильне штрихування голови Єгора та тіла батька може свідчити про відчуття тривоги.

Отже, аналіз результатів методики «Моя сім'я», дає нам змогу говорити, що у більшості дітей наявними є прояви тривожності, конфліктність у сімейних відносинах, егоцентризм, страхи та побоювання. Не виключено, що батьки проявляють агресію до дитини, як фізичну, так і вербальну.

РОЗДІЛ 3

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО КОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ ПО ЗНИЖЕННЮ АГРЕСИВНОСТІ ТА ЇЇ ПРОЯВІВ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМ ІНТЕЛЕКТУ

3.1. Напрямки корекційної роботи з подолання проявів агресивної поведінки в учнів 1 класів з інтелектуальними порушеннями

Встановлено, що комплекс заходів та способів впливу на дитину, а також корекція поведінки, звичок, поглядів, інструментів формування її пам'яті, уваги і мислення в цілому називається психологічною корекцією. З іншого боку, психологічна корекція сприяє всебічному розвитку особистості дитини. Тому вона ґрунтується на наступних принципах:

- Принцип гуманізму і ненасильницького взаємодії;
- Принцип співпраці, особистісно-орієнтованого взаємодії;
- Принцип систематичності, послідовності і поступовості.

Згідно з положеннями індивідуальної терапії потрібно:

- Знаходити причини агресивної поведінки дитини;
- Домовитись про проведення корекційно-розвивальної програми з батьками та залучити їх у процес її виконання;
- Підібрати оптимальні техніки, що залежать від віку, психологічного та інтелектуального розвитку дитини, а також досвід фахівця, який проводить заняття, його вміння використовувати або інші методологічні прийоми;
- Організовувати психокорекційні розвиваючі заняття з урахуванням інтересів та можливостей дитини [33].

Проведене дослідження проявів агресивної поведінки дало нам змогу говорити про те, що у дітей з проявами інтелектуальних порушень характерною є наявність неадекватної самооцінки, тривожність, дратівливість, підвищений рівень емоційної напруженості, низький рівень комунікативних умінь, які сполучаються з проявами фізичної та вербальної агресії.

Виходячи з результатів проведених діагностик нами були визначені наступні завдання корекційно-розвивальної роботи з подолання проявів агресивної поведінки та тривожності у учнів 1 класів з інтелектуальними порушеннями:

1. Зниження рівня агресивності.
2. Зниження рівня тривожності.
3. Розвиток позитивної самооцінки.
4. Навчання дітей прийомам спілкування.
5. Формування здатності до емпатії.
6. Навчання дітей елементарним способам саморегуляції.

Таблиця 3.1

Напрямки корекції проявів агресивності у дітей з розумовою відсталістю 1 класу

Завдання	Учні	Напрямки корекції
Зниження рівня агресивності	Кирило, Денис, Єгор, Христина	Ігротерапія («Мішочок криків», «Листок гніву», «Добрі слова», «Добра справа»), арттерапія («Нетовариський шарж», «Страшна тварина»)

Продовження табл. 3.1

Зниження рівня тривожності	Яна, Христина, Микита, Єгор	Казкотерапія («Жив був хлопчик»), ігри («Чарівний мішок», «Почуття тварин»)
Розвиток позитивної самооцінки	Усі діти	Казкотерапія («Гидке каченя», «Різнокольорова зірка»); ігротерапія («Добрі слова про сусіда», «Ти гарний друг, тому що..», «Конкурс талантів»)
Навчання дітей прийомам спілкування	Усі діти	Ігротерапія («Словник добрих слів», «Острів плакс»), арттерапія («Наше сонечко»)
Формування здатності до емпатії	Усі діти	Ігротерапія («Що я відчуваю?»)
Навчання дітей елементарним способам саморегуляції	Усі діти	Піскотерапія, музикотерапія, ігротерапія («Снігова баба», «Якщо я злюсь»)

Отже, основними напрямками корекції є: арттерапія, ігротерапія, піскотерапія, музикотерапія.

3.2. Шляхи корекції проявів агресії в учнів з інтелектуальними порушеннями молодшого шкільного віку

Корекційні педагоги та психотерапевти визначають арттерапію досить ефективним методом психокорекції агресивної поведінки дітей дошкільного віку [22]. Арттерапія на сьогодні, не є чинником, що

обмежує самовираження та свободу саморозвитку дитини. Вона позбавляє від напруги, внутрішнього конфлікту та активізує становлення довільності психічних процесів. Такий підхід сприяє гармонізації образу світу й зміцненню психологічного здоров'я дітей-дошкільників.

В психокорекційній практиці, арттерапія представляє собою певну сукупність методик. Вони базуються на застосуванні різних видів мистецтва у своєрідній символічній формі. Також дозволяють за допомогою стимулювання художньо-творчих проявів дитини. Фахівці здійснюють корекцію порушень психоемоційних процесів чи порушень в особистісному розвитку за допомогою цього методу [31, с. 62].

Бібліотерапію, казкотерапію, маскотерапію, драматерапію, робота з м'яким матеріалом відноситься до основних видів арт-терапії. Крім того, також пісочна терапія, музикотерапія, кольоротерапія, фототерапія, відеотерапія, орігамі, малювання й інші форми творчого самовираження [12].

Арт-терапія як метод психокорекції агресивних проявів у дітей буде досить ефективнішим, коли створені специфічні умови: наприклад, фасилітуюче середовище. Воно включає в себе творчу взаємодію, безумовне прийняття і розуміння потреб дитини. Сутність даного методу полягає у використанні спеціальних прийомів. Вони сприяють покращенню емоційної напруги дитини, її творчому самовираженню, рефлексії, розширенню уявлень про емоції, почуття та контроль за негативними емоційними станами [25, с. 72].

Робота з м'яким матеріалом. Для зниження емоційної напруги рекомендується залучати дітей до роботи з м'якими матеріалами: глиною, пластиліном, солоним тістом. Під час такої роботи дитина демонструє накопичену енергію. Вона ліпить або розминає, стукає по глині кулачком, відриває шматочки від виліпленої фігурки, втирає пластилін у картон чи папір [24, с. 135].

Малювання. Спеціальні психологи пропонують використовувати наступні види образотворчої діяльності з корекційною метою:

1. Малювання на вільну тему фарбами. Для цього використовують не лише пензлики, а й пальці та долоні. Така робота дає їм позитивний емоційний заряд і сприяє розслабленню дітей.

2. Психологи пропонують наступні теми для малювання: «Образ», «Щастя», «Дружба», «Злість», «Радість» та інші [14].

3. Пропонуються малюнки-пиктограми фігур дітей з не промальованими деталями обличчя. За допомогою таких пиктограм учасники психокорекційного заняття малюють почуття чи ту емоцію, яку вони зараз переживають. При цьому вони називають це переживання, або чому вони в такому стані. Діти розфарбовують фігурку тим кольором, який відповідає даній емоції [32].

4. Швидке заштриховування. Наприклад, дітям пропонуються шаблони розроблені психологом. Часто вони самі створюють малюнок, який енергійно замальовують олівцями.

5. Кляксографія. Дитина при цьому у хаотичному порядку наносить плями фарби на папір. Після цього можна зігнути листочок навпіл і побачити різні образи чи домалювати до клякси якісь деталі. Таким чином утворюється завершений образ будь-якого предмета чи людини. Даний процес дає підстави для зниження зайвого збудження, агресивності, тривожності, недовіри до оточуючого світу. Набуті та пов'язані з ним позитивні переживання, зразки поведінки дозволяють відновити впевненість у собі, з подальшим переживанням успіху [31, с. 380].

Робота з гнівом відзначається одним із напрямків психокорекції агресивної поведінки [38]. Під час проведення корекційного заняття дитині пропонується:

- показати якого він був кольору та в якій частині тіла гнів відчувався найбільше;

- пригадати коли вона в останнє переживала гнів;
- за допомогою рухів, міміки, жестів показати це почуття;
- після зображення власних негативних емоцій розповісти що саме намальовано і «поговорити» від імені намальованого гніву;
- довільні дії з малюнком - порвати, викинути. Або домалювати, щоб малюнок став спокійнішим чи веселішим;
- власним прикладом показати дитині, що всі емоції, які переживає людина є важливими для неї. При цьому деякі з них (наприклад, злість, роздратування, гнів) заважають дружити, гратися, веселитися, спілкуватися, комунікувати;
- розпитати, що дитина відчуває після здійсненої роботи.

Заспокоюватися та переключатися -це завдання кожного щодо керування емоцій. Є безліч методик дощо керування агресивними емоціями - вдихати спокійно, видихати повільно. Потрібно переключати увагу на інший об'єкт: поприсідати чи пострибати, порахувати вікна у кімнаті чи іграшки на полиці. Випустити «пар» - побити спеціальну подушку, порвати папір чи газету, покричати у «склянку для крику» тощо. Правильне дихання є ключовим під час заспокоєння. Тому важливо дитину навчити такому диханню в момент хвилювання чи напруження. [25, с. 70].

Казкотерапія, ми пропонуємо наступні види роботи з казкою, як напрямку корекції агресивної поведінки дітей:

1. Прослуховування казки, а потім обговорення поведінки головних героїв. Важливо оцінити у системі оцінок, категорій «добре - погано».

2. Малювання за мотивами улюблених казок. Дітям можна запропонувати намалювати героя, який чимось схожий на дитину. Або того героя, коли він змінився на краще тощо який сподобався чи не сподобався.

3. За допомогою іграшок або ляльок програвання епізодів казки.

4. Придумування іншого завершення, продовження казки, введення нових героїв, зміна характерів героїв, розповісти казку від імені героя - творча робота за мотивами казки [26].

Під час консультування батьків та вихователів також пропонуємо створювати психокорекційні казки для дітей з агресивними проявами. Можна зазначити, що дана робота стосовно подолання проявів агресивної поведінки у дітей з інтелектуальними порушеннями є досить складною. Лише повна взаємодія з батьками, фахівцями може полегшити і знизити частоту проявів агресії у дітей. Налагодження контакту з однолітками є також важливим аспектом в даній роботі, адже дитині важливо відчувати себе в комфортному соціальному оточенні.

ВИСНОВКИ

1. Фахівці виділяють низку причин виникнення агресивної поведінки у молодших школярів, серед них неправильне виховання, індивідуальні особливості дитини, часті стреси та переживання, вплив засобів масової інформації та багато інших.

2. Для діагностування у першокласників з інтелектуальними порушеннями проявів агресивної поведінки використовувались такі методики: методика «Опитувальник агресивності дитини» Басса-Дарки у модифікації Г. В. Резнікової, проєктивна методика «Неіснуюча тварина» за М. З. Дукаревич та «Моя сім'я».

3. Згідно проведеного дослідження, можна говорити про те, що найбільш вираженою формою агресивності є словесна агресія, яка проявилась в 66,6 % учнів з порушеннями інтелектуального розвитку, також однією з найбільш розповсюджених проявів є образливість - проявилась у 50 % дітей. Досить високими є показники фізичної агресії (33,3 % - основна група), яку вони проявляють у вигляді кусання, щипання, штовхання. Не менш поширеною є і непрямая агресія, яку виявили 33,3 % дітей основної групи. Роздратування виявилось у 33,3 % дітей з вадами інтелекту (основна група). Прояви підозрливості та негативізму були виявлені у 16,6 % дітей основної групи.

4. Нами були виділені такі напрямки корекційної роботи з подолання проявів агресивної поведінки, як зниження рівня агресивності, зниження рівня тривожності, розвиток позитивної самооцінки, навчання дітей прийомам спілкування, стимулювання розвитку їх комунікативної культури, формування здатності до емпатії, навчання дітей елементарним способам саморегуляції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атемасова О.А. Агресивна дитина: як їй допомогти. – Х.: Вид-во «Ранок», 2010. – 176 с. – (Бібліотека шкільного психолога).
2. Бегеза Л. Є. Особливості впливу взаємин у сім'ї на агресивність підлітків з адиктивною поведінкою [Електронний ресурс] / Л. Є. Бегеза, В. В. Трофимчук // Психологічний часопис. – 2019. – Т. 5, № 12. – С. 207-219. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2019_5_12_16. (Дата звернення 18.07.2023).
3. Бичковська Г. Агресивна дитина. Запобігання та обмеження проявів / Галина Бичковська // Психолог. – 2018. – N 5/6. – С. 32-34.
4. Біркова І. Оволодіння навичками саморегуляції. Опанування агресивних проявів у поведінці : заняття з елементами тренінгу / Ірина Біркова // Психолог. – 2016. – N 21/22. – С. 27-29.
5. Бовть О. Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.07.00 - Педагогічна та вікова психологія. К., 2001. 18 с.
6. Борисова В. О. Агресивність у підлітковому віці та вплив на неї вікових криз [Електронний ресурс] / В. О. Борисова, О. В. Ігнатенко // Вісник [Київського інституту бізнесу та технологій]. – 2017. – Вип. 2. – С. 75. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkib_2017_2_42. - (Дата звернення 8.09.2023)
7. Вечірко Н. Профілактика насильницької, жорстокої й агресивної поведінки : заняття з елементами тренінгу / Наталія Вечірко // Психолог. – 2016. – N 9/10. – С. 16-25.

8. Вознюк О. В. Психолого-педагогічні та філософські аспекти агресивної поведінки: спроба міждисциплінарного аналізу / О. В. Вознюк // Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. – Житомир, 2017. – Вип. 2 (88) : Педагогічні науки. – С. 61-64.
9. Вольська М. Причини виникнення агресивної поведінки у дошкільному віці / М. Вольська, А. Мороз // Психологія молодшого школяра : зб. наук.-метод. пр. / Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир : Рута, 2016. – С. 23-26.
10. Гнатенко П. Агресія і природа людини [Електронний ресурс] / П. Гнатенко // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2017. – № 3-4. – С. 12-16. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dslg_2017_3-4_3. - (Дата звернення 11.08.2023)
11. Денисова М. Ф. Підліткова агресія, причини та фактори ризику [Електронний ресурс] / М. Ф. Денисова, Н. М. Музика, З. А. Шкіряк-Ніжник // Здоров'я дитини. – 2019. – Т. 14, № 8. – С. 470-474. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Zd_2019_14_8_5. - (Дата звернення 3.06.2023)
12. Дмитрієва С. Підліткова агресивність та шляхи її корекції / Дмитрієва С., Мачушник О. // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. пр. — Северодонецьк, 2018. – № 1 (45). – С. 108-117. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/29111/>. - (Дата звернення 4.10.2023)
13. Ігнат'єва О. Особливості агресивної поведінки молодших школярів / О. Ігнат'єва, М. Куліш // Психологія молодшого школяра : зб. наук.-метод. пр. / Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир : Рута, 2016. – С. 56-60.
14. Капітанчук Л. С. Психологічна підтримка інновації особистості учнів з підвищеним рівнем агресивності / Л. С. Капітанчук // Клас. кер. Усе для роботи. – 2016. – N 2. – С. 51-55.

15. Карпінська Т. С. Ефективність профілактики агресивної поведінки дошкільників засобами рухової ігрової діяльності / Т. С. Карпінська // Вісник Прикарпатського університету. Серія : Фізична культура. – 2010. – Вип. 12. – С. 66–70.
16. Карпінська Т. С. Психологічна профілактика агресії у дошкільників: [методичні рекомендації для студентів] / Т. С. Карпінська. – Івано-Франківськ, 2011. – 50 с.
17. Качмар О. В. Дитяча та підліткова агресія як об'єкт освітнього впливу: спроба філософської концептуалізації [Електронний ресурс] / О. В. Качмар // Гілея. – 2017. – Вип. 121. – С. 112-115. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2017_121_33. - (Дата звернення 8.08.2023)
18. Качмар О. Освіта як дієвий механізм профілактики й подолання агресивної поведінки особистості / Олександра Качмар // Вища шк. – 2017. – N 4. – С. 55-64.
19. Кириленко В. Корекційна робота психолога та соціального педагога / соціального працівника з профілактики й подолання агресивної поведінки молодших школярів / Валентина Кириленко // Поч. шк. – 2018. – N 1. – С. 54-57 ; № 2. – С. 50-53.
20. Кононко О. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати [Електронний ресурс] / О. Кононко // Нова педагогічна думка. – 2019. – № 3. – С. 80-85. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npd_2019_3_23. - (Дата звернення 8.08.2023)
21. Корекційно-розвиткова програма / Автор-укладач Л. А. Таран. – Миргород, 2020. – 74 с.
22. Корекційно-розвиткова програма / Автор-укладач Л. А. Таран. – Миргород, 2020. – 74 с.
23. Кравченко Л. Подолання агресивної поведінки молодших школярів: педагогічний аспект / Любов Кравченко // Науковий

- пошук молодих дослідників / Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, Студ. наук. т-во фіз.-мат. ф-ту. – Житомир, 2018. – Вип. XI. – С. 87-89.
24. Лежух І. Агресивність молодшого школяра [Електронний ресурс] / І. Лежух, К. В. Касярум // Вісник [Київського інституту бізнесу та технологій]. – 2016. – Вип. 2. – С. 83-84. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkib_2016_2_64- (Дата звернення 8.07.2023)
25. Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку : автореф. дис. ... канд. психол. Наук : спеціальність 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія». К., 2005. 20 с.
26. Ничипоренко К. Прояви агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку / Катерина Ничипоренко // Інноваційні процеси в розвитку дошкільної та початкової освіти : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир, 2018. – С. 191-193.
27. Ніколайчук О. С. Вплив сімейного виховання на розвиток агресивності дошкільників / Ніколайчук О. С. // Сучасні тенденції і пріоритети компетентнісного підходу в підготовці майбутніх фахівців дошкільної та початкової освіти : зб. наук.-метод. пр. / М-во освіти і науки України, Нац. акад. пед. наук України, Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир : Полісся. – Ч. 3. – С. 120-127.
28. Новікова Н. Подолання агресивної поведінки підлітків : корекц.-розвив. програма / Неоніла Новікова // Психолог. – 2017. – N 7/8. – С. 21-33. – Бібліогр.: с. 33.
29. Павелків Р.В. Психодіагностичний інструментарій в умовах дошкільного закладу [текст]: навч. посіб./ Р.В. Павелків, О.П. Цигипало – К.: «Центр учбової літератури», 2013. – 296 с.

30. Панфілова М. А. Ігротерапія спілкування: Тести та корекційні ігри. Практичний посібник для психологів, педагогів та батьків. Житомир, 2002. 160 с.
31. Руденко А.В. Ігри і казки, які лікують. – Х.: Вид. група «Основа», 2017. – 208 с.: іл. – (Серія «Для турботливих батьків»).
32. Синицька О. М. Профілактика агресивності дітей старшого дошкільного віку методами арт-терапії / Оксана Миколаївна Синицька // Підготовка фахівців у контексті становлення Нової української школи : у 2-х ч. / за заг. ред. В. Є. Литньова, Н. Є. Колесник, Т. В. Завязун. – Житомир, 2018. – Ч. 1. – С. 170-173.
33. Стреж Л. Пластичні матеріали в роботі з дітьми – К.: 2019. – 152 с.
34. Таран Л. А. Психокорекція агресивної поведінки дитини 6–7 років.
35. Туркот Т. Агресивна поведінка: виявити, запобігти, допомогти / Тетяна Туркот // Дошк. виховання. – 2016. – N 12. – С. 6-8.
36. Філімошкіна Н. Маленький агресор: 9 відповідей вихователю/Н.
37. Філімошкіна//Практичний психолог. Дитячий садок. – 2018. – Вип.12. – с. 36– 39.
38. Фотуйма О. Я. Саморегуляція ситуативної агресивності у навчально-тренувальній та змагальній діяльності спортсмена : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова
39. Четверікова Н. Глинотерапія. Робота з першокласниками, які мають труднощі з адаптацією, що виявляються в агресивній поведінці / Наталя Четверікова // Психолог. – 2017. – N 17/18. – С. 14-18. – Бібліогр.: с. 18.
40. Чуб Н. В. Агресивність. "Важкі" діти. Знайти підхід / Н. В. Чуб // Шк. психологу. Усе для роботи. – 2018. – N 3. – С. 36-38.
41. Шевченко Н. Ф., Булгакова О. Ю., Ціник Я. Л. Особливості прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку. Проблеми сучасної психології: науковий журнал. 2021. № 2(21). С. 105–112.

42. Яськова Н. Використання електронних соціальних мереж у виховній роботі (на прикладі попередження агресивної поведінки учнів) / Н. Яськова // Застосування електронних соціальних мереж як інструментів формування інформаційно-освітнього середовища навчання старшокласників : метод. рек. / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т інформ. технологій і засобів навчання ; [за ред. О. П. Пінчук]. – Київ : Пед. думка, 2018. – С .20-22.